

HÁZ ÉS EMBER

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve

20.

Szerkesztette:

CSERI MIKLÓS és FÜZES ENDRE

Technikai munkatárs:
KELEMEN PÉTERNÉ

A borítón:

Borító előoldal: Gyimesi táj (VASS Erika felvétele, 2006)

Borító hátoldal: Hazaérkezés a somlyói búcsúból, Gyimesbükk.
(VASS Erika felvétele, 2005)

A kiadványt a
Nemzeti Kulturális Alap
Múzeumi Szakkollégiuma támogatta

nka

Nemzeti Kulturális Alap

HU ISSN 0230—0044

Kiadja: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre

Felelős kiadó: Dr. Cseri Miklós főigazgató

Nyomdai munkálatok: Prospektus Nyomda, Veszprém

Felelős vezető: Szentendrei Zoltán

TARTALOMJEGYZÉK

<i>KÓSA LÁSZLÓ:</i> A Partium, a Bánság és Erdély táji-történeti tagolódása	5
<i>PALÁDI-KOVÁCS ATTILA:</i> Erdély és a Partium néprajzi kutatásáról	11
<i>POZSONY FERENC:</i> Az erdélyi magyar társadalom kutatásának eredményei	21
<i>BARTH JÁNOS:</i> Erdély és a Partium település-néprajzi viszonyai	45
<i>MOHAY TAMÁS:</i> Erdély, a vallási sokszínűség és a türelem	61
<i>TÁNCZOS VILMOS:</i> Magyar vallási néprajzi kutatások Erdélyben (Tudománytörténeti összefoglaló)	79
<i>ALMÁSI ISTVÁN:</i> Az erdélyi magyar népzene jellegzetességei	121
<i>GAZDA KLÁRA:</i> Nemzetiségi település a moldvai magyaroknál	129
<i>SZŐCSNÉ GAZDA ENIKŐ:</i> Erdélyi levéltári források felhasználási lehetőségei az építészet és lakásberendezés rekonstruálásában	159
<i>BALASSA M. IVÁN:</i> Erdély a magyar szabadtéri muzeológiában	203
<i>VASS ERIKA-BUZÁS MIKLÓS:</i> Az Erdélyi épületegyüttes a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban (Telepítési koncepció, 2006 november)	227
<i>SEBESTYÉN JÓZSEF:</i> Az épített örökség dokumentálása erdélyi magyarlakta településeken (Inventarizációs program, építészeti értékleltár)	269
<i>FURU ÁRPAD:</i> A Torockó értékvédő program	281
<i>TÖTSZEGI TEKLA:</i> Tájházak Kalotaszegen	297
<i>BALASSA M. IVÁN-FORV ÁRPÁD:</i> Homoródalmás, 18. sz. ház. Kutatási beszámoló	311

ERDÉLY, A VALLÁSI SOKSZÍNŰSÉG ES TÜRELEM FÖLDJE

Bevezetés

Megtisztelő részt venni egy jelentős intézmény szakmai kezdeményezésében és előmozdítani annak sikerét. A felkérés valódi szakmai párbeszédre szólt. Ennek megfelelően a szerep, amit egy ilyen párbeszédben magunkra vállalhatunk, nem több és nem kevesebb annál, mint hogy szempontokat, ötleteket vessünk fel, amelyek tekintetbe vehetők a további munka során, s ez a munka egyaránt jelenthet alapkutatást, alkalmazott kutatást, tárggyűjtést, feldolgozást és hagyományos vagy újfajta kiállítások rendezését.

„Erdély, a vallási sokszínűség és türelem földje”: első pillantásra világos, hogy ez tágasabb téma annál, mint amiről szabott húsz percben beszélni vagy tanulmányterjedelemben írni lehet vagy érdemes. A konferenciának viszont csaknem mindegyik felvetett témája hasonlóan tágas, s ez arra mutat, hogy mégiscsak lehet és érdemes ilyesmikről beszélni; ha nem is a kimerítő alaposágra törekedve, de a szakmai párbeszéd és a kutatások folytatásának reményében. Ami következik, az tehát néhány, megfontolásra felkínált szempont. Hangsúlyozni szeretném, hogy bármit mondok, nem áll szándékomban bárkinek egyéni vagy közösségi vallási érzelmeit, érzékenységet nemhogy sérteni, akár csak érinteni is.

Kérdőjelek

Történelmi tanulmányaink során a középiskolában megtanultuk, hogy Erdély a vallási sokszínűség és türelem földje. Ez az ismeret ott szerepel az érettségi témakörök között, mindenki tudja, mire kell ezzel kapcsolatban gondolni: Erdélyben négy-ötszáz éve több vallás él békésen egymás mellett, nem voltak vallásháborúk, és Európában először, 1568-ban a tordai országgyűlésen itt mondták ki törvényben a vallásbékét. Az útikönyvekben ott vannak a faluképek több templom tornyaival; román vagy gótikus stílusú református, unitárius templomok leírásaiban

gyakran megemlítik, hogy a középkor melyik századában épültek, és mióta használják jelenlegi gazdáik. Ez után körülbelül fátyol borul arra, mit is jelent a vallási sokszínűség és türelem. Az erdélyi öntudatok egy részében mindenesetre, úgy látszik, elfoglalta szerves helyét a vallási sokszínűség hagyománya; csak a Kolozsvárról elszármazott esztéta POSZLER Györgyre hivatkozom, aki emlékező esszéjében mint elvesztett hagyományt emlegeti ezt, és még sokakat fel lehetne emlegetni.¹ Távol áll tőlem ezt megkérdőjelezni, de mögé nézni, valódi tartalmát közelebbről látni: érdemes lenne.

Manapság, a „politikailag korrekt” beszédmód uralmának idején, nemigen illik bárkit megkérdezni, tartozik-e felekezethez, ha igen, melyikhez, s milyen mértékben érzi magát oda tartozónak. Ha ilyen kérdéseket népszámlálási biztosok vagy társadalomkutatók feltesznek, biztosítják a kérdezettet, hogy a kérdésre a válaszadás önkéntes, megtagadható, hogy a válaszoló adatai névtelenek és azonosíthatatlanok maradnak, továbbá hogy a válaszok alapján az adatok csak számok lesznek egy táblázatban, amelyet majd okos elemzéseknek vetnek alá (szigorú matematikai-statisztikai módszerekkel, vagy korrekt kvalitatív, névtelenségbe burkolózó antropológiai elemzések során). Ezzel párhuzamosan látjuk megélni a legkülönbébb vallási közösségek életét, láthatunk egyfajta vallási reneszánszt, valamint ugyancsak láthatjuk megélni a vallás kutatását nemcsak a néprajzban, hanem a szociológiában, a vallásetnológiában, a vallástudományban, egészen a vallásfilozófiáig. Vagy akár a statisztikáig: manapság a számlálóbiztosok több évtizedes kihagyás után újra megkérdőzik a felekezeti hovatartozást és a statisztikai kiadványokban ott vannak ezek az adatsorok is. Egy korrekt társadalmi képhez, társadalomtudományos térképhez nélkülözhetetlenül hozzátartoznak az ide vágó ismeretek. Ha tovább megyünk, látunk a hétköznapiakban, a politikában és a médiában számos jelet, amelyek arra mutatnak,

hogy emberek és embercsoportok, köztük vallási közösségekhez tartozók is minden ellenkező késztetés, olykor nyomás vagy erőszak ellenére is ragaszkodnak hovatartozásukhoz, ragaszkodnak felekezetükhöz; ez a ragaszkodás lehet tiszteletreméltóan kemény, lehet a fanatizmusig mérően merev, akár már a párbeszédre is képtelen, olyan, hogy arról a legkevésbé sem a vallási türelem jut az eszünkbe.

Az elmúlt években újra meg újra feltettek alapvető kérdéseket ezekkel a fejleményekkel kapcsolatban a legváltozatosabb összefüggésekben. Néhány kiragadott példát idézek ennek érzékeltetésére. A milánói egyetem vallásjog professzora, Silvio FERRARI kérdése, hogy törvényszerű-e, hogy a vallás feltámadása együtt járjon az intolerancia feltámadásával? O idézi azt a folyamatot, melynek során újabban sokfelé a vallás mintegy „deprivatizálódik”, vagyis egyre inkább kilép abból a magánéleti szférából, ahová évtizedekig beszorították. Ebben szerepet játszik a kelet-európai marxista ideológiai hegemonia összeomlása, a katolikus társadalmi tanítás iránti megélénkült érdeklődés, az iszlámnak mint geopolitikai tényezőnek az előretörése, továbbá az, hogy a nemzeteszme feléledése újraértékelte a szerepet, amit a vallás a történelmi és kulturális identitás formálásában betölt, valamint hogy a kelet-európai országokban az egyházak visszakapták korábbi státusuknak legalábbis egy részét.² Krystyna DANIEL és Cole W. DURHAM, egy lengyel és egy amerikai jogász szerzőpáros némileg aggódva teszi fel a kérdést, „hogyan vajon teremnek-e a vallási és nemzeti azonosságtudat kölcsönhatásai egy új *cuius regio* elvet, aminek keretében a hagyományos vallások együttműködnek az állami intézményekkel, hogy a 'tradicionális' vallások hegemoniáját érvényre juttassák; vagy egy valóban nyílt társadalom képes-e kiállni a felbukkanó nacionalizmus és atavisztikus intolerancia viharát, ami a régió néhány országában készülődik.” BENCE György filozófus a (főként állami) vallási semlegesség hatáiról töprengett el annak tudatában, hogy erről nem lehet tisztán akadémikus tárgyilagossággal beszélni; személyes bevezetőjében ezért is tudatja hovatartozását. Egyik tézise, hogy „az állam vallási semlegességéből, az állam és az egyház szétválasztásából nem következik, hogy a vallás mérőben magánügy, s mint ilyennek, nincs helye a politikában”.⁴ GÁSPÁR Csaba teológiai szempontból elemzi, mit jelent a vallásszabadság római katolikus nézőpontból.⁵ SZIGETI Jenő saját

adventista egyháza körében szerzett, gyerekkorig visszanyúló „kisebbségi” tapasztalatokat felidézve kérdezi, hogyan is kapcsolódik össze a vallásszabadság és a tolerancia etikája, s hogy mi módon szabályozhatja a vallások egymás közötti viszonyát a demokratikus egyenlőség elve, hiszen a vallás, a hit az igazság végső bizonyosságára tör.⁶

Minden jel arra mutat, hogy tovább él a társadalomban egy hagyomány, amelynek jelentőségéről sokáig szinte meg lehetett feledkezni vagy jelentőségét háttérbe lehetett szorítani. Úgy vélem, néprajzi szempontból is elodázhatatlan feladat a helyzetkép tisztázásához a magunk szakmai eszközeivel hozzájárulni. Annak a „függönynek” a félrehúzásáról volna szó, amelyet mint metaforát TÓTH Zoltán használ a parasztságról írt távlati képében: „Egészen addig világos és hangsúlyosan kifejezett a felekezeti megosztottság, míg elébük a 18. század végén készülődő modern nacionalizmusok, mint a nemzetek versenyében kompromittáló körülmény elé, függönyt nem húznak. ... A vallás ott is magánüggé válik, ahol az egyházat és államot nem választották szét közjogilag.”⁷ Nálunk a felekezeti széttagoltság gyökeresen különbözik a nyugat- és dél-európai viszonyoktól, ahol „a keresztény felekezeti különbségeket általában radikálisan szüntették meg még a tridenti zsinat előtt vagy a tridenti elvek szerint utóbb, de még a modern nacionalizmus francia forradalomtól számított térhódítása előtt.... Az alkotmányos nemesi vallásszabadság, a köznép körében a török hódoltsági területek vallási türelme, majd az újraterlelt vidékek munkaerőhiánya falvakon belül is megosztott felekezeti képleteket hozott létre”.⁸

Válaszra váró kérdések rögvest előbukkanak, ha a maga módján a köztudat részévé vált erdélyi vallási sokszínűségről és türelemről gondolkodunk.

Az erdélyi múlt képe Erdélyben sokáig többnyire felekezethez kötött módon jelenik meg. Ez olykor hangsúlyokban, olykor szóhasználatban, olykor meg a tények megválogatásában érzékelhető akkor is, ha kimondatlan marad, még inkább, ha vállaltan. Ez a felekezethez kötött nézőpont a 20. században, különösen annak második felében fokozatosan eltűnni látszik, és egyre inkább csak azoknál marad meg érzékelhetően, akik valamelyik vallás lelkeszei, papjai. A vallási helyzet múltjának képével kapcsolatban különösképpen igaz ez a megállapítás. Részletesebb elemzés és bemutatás nélkül is, a református lelkész LÁSZLÓ Dezső könyve a református egy-

ház erdélyi történetéről és a ferences történész BENEDEK Fidéle az erdélyi ferences rendtartományról beszédes példáit adják ennek." Olyan „belső” nézőpontból válogatják, állítják össze, kommentálják és értékelik az eseményeket, folyamatokat, amely határozott azonossággal rendelkezik, és noha tudnak másokéről is, azokhoz kritikusabban viszonyulnak.

Csiksomlyón a pünkösdi búcsúval kapcsolatban évről évre felidéznek egy történetet arról, hogy az unitárius János Zsigmond 1567-ben térítő szándékkal haddal támadt a csíki katolikus székelyekre, s hogy a gyergyóalfalusi István pap vezetésével a csíkiak a somlyói Máriától indulva győzelmet arattak és hozzá visszatérve megfogadták a győzelem megünneplését. A történet az 1770-es évek vége óta, mióta először írásba foglalták, minden történelmi, társadalmi és vallási változáson keresztül szívósan tovább élt, és a politikai rendszerváltás után is újraéledt." Unitáriusok újabban hangsúlyosan kérték, hogy legyen elég abból, hogy velük hozzák összefüggésbe a pünkösdi búcsújárást; egyelőre nem sokat értek el." A Tolvajos tetőn elhelyezett emlékműre mindenestre a jeles dátumok közé már nem került fel az 1567-es évszám, a vélt diadal éve. Voltaképp milyen érdekes; a „türelem” jegyeibe még belefér az, hogy egy felekezeti jellegű konfliktus és győzelem szép legendája az egyik fél öntudatát erősítő, a másik félét meg inkább borzoló módon éljen tovább.

Az első kérdés tehát úgy is feltehető: Lehetséges-e felekezetiileg „közös” történelmet írni, történetet mondani a vallási türelem erdélyi múltjáról, történetéről? Ha igen, hogyan? A politikai változások után valami ilyesféle irányuló kísérlet jelét láthatjuk abban, hogy 1992-ben *Erdélyi egyházaink évszázadai* címmel megjelentettek egy (közös) könyvet a katolikus, református, unitárius és evangélikus püspökségek, egyházkerületek történetéről.¹² Mindegyik fejezetet az illető egyház képviselői írták meg, törekedve a kiegyensúlyozottságra, de kevés jele látszik annak, hogy megbeszélték volna egymással, mi kerüljön ki a tolluk alól. Azóta nem tudok hasonló kezdeményezésről.

A „közös történet” véleményem szerint nem azonos a vallási dimenzióktól kilúgozott történettel. Láthatjuk annak is jelét, hogy Erdélyről úgy beszélnek, mintha valamiféle sajátos vakság folytán nem érzékelnék vallási sokszínűségét, még olyan kérdésekkel kapcsolatban is, mint a nemzeti identitás, nemzeti jellemvonások,¹³ vagy

az erdélyiségtudat változatai.¹⁴ Csaknem biztosak lehetünk benne, hogy más irányban lehetne keresni megoldásokat.

Az erdélyi vallási türelem és sokszínűség „időszámításának kezdete”-ként közmegegyezés szerint az 1568-ban Tordán meghozott törvényt tekintjük. Nagyon érdekes, hogy ezzel kapcsolatban történészek részéről nagyjából kétféle megközelítéssel találkozhatunk. A fő választóvonal itt a törvény hátterével és jelentőségével, hatásával kapcsolatos: „Lelki megbékélés, vagy politikai kiegyezés?”, tette fel a kérdést BENDA Kálmán a 15-17. századi magyarországi felekezeti együttélésre vonatkoztatva,¹⁵ és a két irány kétfajta beállítottságot is kifejez. Vannak, akik hajlamosak rá, hogy a tordai törvényben egy olyan átfogó magatartás kifejezését lássák, amely általában jellemző lenne Erdélyre, Erdély népeire, s amelynek érvényesüléséért újra meg újra erőfeszítéseket kell tenni; továbbá hajlamosak a törvényben világtörténelmi jelentőségű fejleményt látni, amelynek folytatása majd csak kétszáz év múlva következik be Amerikában és Nyugat-Európában. SZENT-IVÁNYI Sándor, aki erdélyi unitárius vezetőként és a Polgári Demokrata Párt vezetőjeként a II. világháború után emigrált Amerikába, nemzeti hivatást látott abban, hogy a vallási türelem dolgában a magyarok voltak az elsők Európában: „A magam részéről ezeknek a törvényeknek a meghozatalát az egyetemes kultúrtörténet egyik legnagyobb vívmányának tartom, amelyre nézve méltán lehet büszke minden magyar és amelyből okulhat magyar és nem magyar egyaránt. Bárcsak a türelmességnek ama szelleme, mely e törvények meghozóit egykor áthatotta, ma is élne, hogy ezerfelé szakadt lelki világunk számára ismét békességet és megértést szerezzen!”¹⁶ Olyan véleményt is olvashatunk, mely szerint talán Trianonban is másként alakulhatott volna a helyzet, ha a nagyhatalmak pontosabb ismeretekkel rendelkeznek arról, milyen messze megelőzte az ő törvénykezésüket az erdélyi vallásbéke kihirdetése, s ez fokozottabb rokonszenvet ébresztett volna fel bennük irántunk.¹⁷

Arnyaltabbnak látom a kérdéssel közelebbről foglalkozó történészek álláspontját, akiknek értékeléséből ugyan szintén nem hiányzik a törvény jelentőségének értékelése, ám a lelkiek mellett világosabban kirajzolják a társadalom, a politika, a hatalom, a nemzetközi hatások azon szerkezeteit, amelyek együttese éppen ott és éppen akkor lehetővé tette az 1568-as törvény megszületését.

Már SZEKFŰ Gyula ilyesfajta szellemben vitakozott MÁLYLJSZ Elemérrel a vallási türelem és a protestantizmus megítélésében, mondván, hogy hibás történeti módszer az, amely egy-egy akthus-hoz vagy mozgalomhoz köti a vallási türelem megjelenését. O arra a nézetre jutott, hogy az ún. óprotestantizmus nálunk is ellensége volt minden türelemnek, azaz lagymatagságnak, s egyedül az újprotestantizmus tette elvévé a 18. században a felekezetek békés egymásmellettségét. „... Úttörői a szekták voltak az anabaptistáktól a quakerekig, akik aztán a racionalizmusnak adták tovább; ez a nem reformátori protestáns elv a 16-17. században létrehozta a türelem 'gyakorlati megvalósulásának kísérleteit', míg aztán a politikai viszonyokban az államrezon és a racionalizmus támogatásával tényleg megvalósítható nem lett.”¹⁸

Noha a háromkötetes *Erdély története* c. összefoglalásban a megfelelő fejezetben BARTA Gábor alig ejtett szót a tordai vallásbéke törvényről és annak jelentőségéről, s ezt többen fel is róták neki,¹⁹ ugyanő utóbb rövid vázlatot írt arról, hogyan látja a kérdést, s ez rövidítve bekerült az *Erdély rövid története* c. kötetbe.²⁰ Az ő álláspontja közel áll a témáról alapos monográfiát írt Ludwig BINDERéhez, aki az erdélyi vallásbékét a rendi állam bonyolult felépítésében és a „három nemzet” autonómiájának különösen kedvező együttállásában látta gyökerezni. BARTA a részletkérdések némelyikét éppoly fontosnak látja: azt, hogy erős volt a központi fejedelmi hatalom, amelynek anyagi alapjait jelentős részben a (régii hit hívei, Izabella királyné és Martinuzzi által) szekularizált csanádi, nagyváradi és erdélyi püspökségek javai adták; hogy a rendek és a rendeken kívüli társadalmi tömbök (mint a tiszántúli mezővárosok civis társadalmi) erősek voltak ugyan gazdasági és részben szellemi értelemben, de valódi politikai szerephez csak a hatalomváltások rövid időszakaiban juthattak; hogy Erdély önállósága folytonos külső nagyhatalmi fenyegetettségnek volt kitéve, és fennállása első időszakában a Szapolyaiak is csak kevés őszinte hívet tudtak szerezni, mert „a magyar nemesség (Partium, Erdély, egyre megy) gondolkodásában sehogy sem tudott megbékélni fél évezredes országának feldarabolásával”,²¹ hogy a székelység története leg súlyosabb válságát élte át az 1560-90-es években, mert „archaikus katona-paraszti társadalmát saját belső fejlődése és a feudális környezet nyomása felbomlasztotta: megkezdődött a jobbágyra-nemesre szétválás lassú, fájdalmas folyamata”, s az

elégedetlenkedők mindig szívesen kerestek támaszt Erdélyen kívüli hatalmaknál, legyen az Habsburg, lengyel vagy éppen Vitéz Mihály Havasalföldje. BARTA a szász lutheránusok, a magyar reformátusok és a kolozsvári és székely unitáriusok egyensúlyának hátterében a politikai konstellációkat látja elsődlegesnek: a szászok esetében a német (szellemi) és a Habsburg (politikai) orientációt, a tiszántúli mezővárosok és reformátusok esetében a Habsburg-ellenességet, az unitáriusok esetében pedig János Zsigmond fejedelmi támogatását, illetve a székelyek egy részéről kifejeződő válságjelenségek. Fejtegetései végén viszont szinte zárójelbe teszi gondolatmenetét: „Úgy tűnik tehát, a hitújítás változatainak köze lehet a befogadók társadalmi-gazdasági lehetőségeihez. De hogy ez az összefüggés tényleg létezett-e s ha igen, hogyan érvényesült, azt bizony még - bizonyítani kellene.”²² Feladat tehát továbbra is bőven adódik, akár történész, akár történeti antropológus megközelítést is választunk.

További szempontokat vet fel a szegedi (unitárius) irodalmár professzor, BALÁZS Mihály. O is világosan látja, „hogyan különböző felekezetek olyan együttélését figyelhetjük meg ebben a térségben, amellyel Nyugaton nem számolhatunk.”²³ Az okok rövid elősorolása után (olyan etnikai tarkaság, ami már a reformációt megelőzően különböző vallások egymás mellettségével járt együtt, a nemességnek a nyugatinál fokozottabb társadalomszervező ereje, ami megakadályozta, hogy az uralkodók az eretnekségek ellen régebben hozott törvényeket alkalmazzák a reformáció híveire) emlékeztet, hogy a formálódó erdélyi államalakulat vezetői nem engedhették meg maguknak, hogy a vallás ügyének kiélezésével bizonytalanná tegyék helyzetüket a sokféle fenyegetettség közepette. Az erdélyi országgyűlések lényegében már a valós helyzetet kodifikálták, amikor egymás után szabad vallásgyakorlatot biztosítottak: először 1557-ben a lutheránusok számára, majd 1564-ben a reformáció helvét irányát követőknek is. Ennek következtében rendkívül sajátos egyházszervezeti helyzet jött létre: „A megszűnt katolikus püspökség helyébe két területi-nemzeti és *nem konfesszionális* alapon szervezett püspökség lépett. Ez azt jelentette, hogy a szász püspökök hatáskörébe kerültek mindazok, akik a szász városokban és azok környékén laktak, *függetlenül attól*, hogy lutheránusok vagy reformátusok voltak. A magyarok püspökének hatásköre is ilyen széles volt: irányítása alá kerültek a szász területeken kívül lakó lutheránusok és reformátusok egyaránt. Mindez kiegészülve a települések azon

jogával, hogy maguk dönthetik el, milyen vallást követnek, egyedülálló jogi helyzetet teremtett."⁴ A szerző a lengyel és a magyar viszonyok áttekintése alapján úgy látja, hogy az antitrinitárius prédikátorok toleranciavitáin keresztül a nyugat-európai gondolatok felhasználása is megfigyelhető az 1568. és 1571. évi erdélyi vallási törvényeken, hogy tehát (legalábbis szellemi értelemben) nem egészen lehet elszigetelt jelenségről beszélni. Ezeket a törvényeket BALÁZS Mihály nem is tekinti a négy *recepta religio* intézményesítésének, mert (a korábbiaktól eltérően) nem korlátozódnak meghatározott felekezetek engedélyezésére és nem érintik a meglévő egyházszervezeti kereteket; a superintendensek joga ezért korlátozódik kizárólag a papok moráljára. Ide tartozik az is, hogy ekkorra a katolikus egyház gyakorlatilag szervezetileg teljesen széthullott, és hogy a „pápai tudományokhoz ragaszkodó papokat” az országgyűlés már 1566-ban kitiltotta Erdélyből (noha katolikus nemesi családok birtokain továbbra is zavartalanul működhettek).

A tordai vallásbéke híres törvénye 1568-ban négy bevett vallásról beszélt. Ahogy a három rendi nemzet kápolnai uniója jó kétszáz évvel korábban a rendi értelemben vett politikai nemzeteket (*natio*) vette tekintetbe és nem számolt a más nyelvet beszélő, etnikailag, adózásrendben és vallásban is eltérő románokkal, ahhoz hasonlóan a bevett vallások sem számoltak a görögkeleti vallással, amely csak kétszáz évvel később lett Erdélyben bevett vallás, amikor a románok már számbeli többségét tették ki a lakosságnak. BENDA Kálmán ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy „való igaz: jóllehet az ortodox egyház Erdélyben teljes szabadságot élvezett, saját püspökeik kormánya alatt élhette a maga külön egyházi életét, de a bevett felekezeteknek osztályrészül jutó politikai jogokat nem élvezett. Az egyenlőség gondolata csak a nyugati egyház határain belül érvényesült, ennyiben Erdély sem tudta átlépni a 16. századi gondolkozás és világnézet határait.”²⁵ A 16. században nem számoltak a szombatossággal sem, és a „vallási türelem” jegyében a kifejezett üldözést is megengedhetőnek tartották.

Közismert, hogy a bevett vallások sem voltak mindenben egyenrangúak. A vallásbéke kimondását megelőzően és azt követően is estek erőszakosságok több oldalon is. (A ferenceseket 1556-ban karddal üzték ki Farkas utcai templomukból, egyszer s mindenkorra.) A katolikusok a fejedelemkorban nem tarthattak püspököt, a választott püspököket nem engedték be az ország-

ba, hasonlóképpen a szerzetesrendeket sem (a megfogyatkozott, legyengült ferencesek és a többször is kiutasított jezsuiták kivételével). Sétrelmet szenvedtek az unitáriusok is, hiszen Dávid Ferenc elfogatását követően börtönben halt meg (BARTA Gábor jegyzi meg, hogy a 16. században a fejedelemnek gyakorlatilag ez volt az egyetlen fellépése valamely felekezet ellenében).²⁶

BENDA Kálmán tömör, de nagyívű európai áttekintésében egyértelművé teszi, hogy a vallási törvények meghozatala és többé-kevésbé folyamatos betartása mellett is „a lelkek összebékülése még nagyon távol volt”.²⁷ Megoldásra várt a vegyes vallású települések problémája, a templom, a paplak és az iskola használatának kérdése, amire több kísérlet után néhány évtizeddel később, 1615-ben hoztak törvényt. Ez a fejedelemkor további időszakára többé-kevésbé biztosította a békés megoldások megtalálásának lehetőségét. VÁRKONYI Ágnes pedig arra mutatott rá, hogy a 17-18. század fordulóján az erdélyi és a magyarországi protestánsok vallásszabadsága élénken foglalkoztatta Angliát és Hollandiát, s ez Thököly Imre széles körben terjesztett életrajzán keresztül talán az angol John LOCKE vallásszabadságról írt traktátusára is hatással lehetett. Mindez nem volt akadálya annak, hogy „a tordai országgyűlés törvénye a vallásszabadságról a második világháború után teljesen kiesett a hazai és nemzetközi emlékezetből.”²⁸

A korábban „ellenreformáció”-nak nevezett keitőlikus újjáépítkezés az egyházi hierarchiának azt az épségét igyekezett helyreállítani, ami a többi bevett vallás esetében sem előbb, sem utóbb nem csorbult. Az erdélyi püspökség jogi helyreállítása csak a 1716-ban, a Rákóczi-szabadságharc bukása után következhetett be.²⁹ A reformátusok, unitáriusok iskolákat és templomokat vesztek, olykor igen fájdalmas módon (LÉSTYÁN Ferenc 34 katolikusok által el- vagy visszavett templomról tud a 18. században; ugyanakkor 111 új templom épült olyan helyeken, ahol a plébániának volt középkori előzménye).³¹ Hogy melyik felekezet hívei milyen fokú szabadságban élhettek, az nem csak a vallásbéke vagy a türelmi rendelet szabályaitól volt meghatározott, hanem hatalmi, anyagi, politikai viszonyoktól is függött: „igazi szabadsága annak volt, amely a fejedelem és a földesurak támogatására számíthatott”.³¹

Nincs itt tér több száz év történeti fejleményeit nyomon követni. (Ezt néhány általános mű alapján

vázlatosan, főképp a különböző nemzeti-felekezeti csoportok befogadására és együttélésére vonatkozóan megtette KÓSA László.³² A türelmi rendelet ugyanattól a II. Józseftől származik, aki korlátozta és ellehetetlenítette több hazai szerzetesrend működését. Alighanem az ő kezét sem a lelkiismereti szabadság vezette, hanem az államérdek.³³ A 19. század hozta meg állami szinten újabb vallások, köztük az izraelita felekezet jogi egyenjogúsítását, miközben a szekták tagjai továbbra is meg voltak fosztva a vallási türelem gyakorlásától. Új helyzetet teremtett 1920 után Erdély Romániához kerülése. Az ortodoxia ettől kezdve már nem egy az egyenlők között, hanem kiemelten támogatott, szinte államvallási jogállású felekezet, akkor is, amikor a második világháború után a kommunista vallás- és egyházüldözés keményen fellépett a többi egyházakkal szemben. A többi keresztény felekezeteknek válaszokat kellett találniuk erre az új helyzetre. A néprajzot itt talán elsősorban az egyházak intézményes törekvéseitől egyáltalán nem független köznapi szint érdekelheti, vagyis az a folyamat, ahogy a terjeszkedő ortodoxia -, amelynek régi reflexei között a más vallások sokszínűségének megismerése, elismerése nemigen szerepelt - közepette meg kellett találniuk új helyüket, szerepüket. Ez még a „békeévekben” sem volt könnyű (erről tanúskodnak a két világháború közötti időszak fejleményei), de a kommunista hatalomátvételt követően kiváltképpen nehezzé vált. Akkor viszont a

közös üldözés hozott egymáshoz közelebb olyanokat, akik korábban egymás iránt esetleg türelmes távolságtartással viszonyultak.³⁴ A Duna-deltában együtt ásta a csatornát minden felekezet lelkésze, vezetője, hívője.

Harmadik kérdésünk lehet, hogy az egymással türelmesen együtt élő és közben türelmesen perlekedő keresztény felekezetek számára milyen új belső szolidaritási viszonyok születtek meg és formálódtak ki a 20. században? Hogyan alakította mindez a hétköznapiakat azokban a falusi és kisvárosi társadalmi közegekben, amelyek körére vonatkozóan a néprajzi ismeretek döntő többsége származik? A következőkben néhány támpontot igyekszünk keresni a helyzetkép megrajzolásához, majd kapcsolódási pontokat igyekszünk találni vallás és kultúra terén.

Helyzetkép: közelítések

Az Erdély egészére vonatkozó vallási sokszínűség igen jól megragadható statisztikai forrásokban és országos áttekintésekben, és az utóbbi években a helyzet még a korábbihoz képest is jelentősen javult. A dualizmus korára vonatkozóan a magyarországi népszámlálások kielégítő képet adnak a felekezeti tagoltságról. Ezekre alapozottnak az Erdély történetéről szóló kézikönyvben is közölték az alábbi táblázatot Erdély felekezeti viszonyairól:

1. táblázat: Erdély lakosságának hitfelekezetek szerinti megoszlása, 1850-1910.

Felekezet	1850	1850	1880	1900	1910	1850	1850	1880	1900	1910
	Szám					százalék				
Római Kat	219530	211622	263816	331199	375325	10,6	11,37	12,7	13,3	14,0
Görög katolikus	664154	543530	575866	691896	749404	32,2	29,20	27,5	28,0	28,0
Görögkeleti	621852	600474	662936	748928	792864	30,2	32,26	31,8	30,3	29,6
Evangélikus	196356	195956	199551	222346	229028	9,5	10,53	9,6	9,0	8,6
Református	298136	252342	296395	364704	399312	14,5	13,56	14,2	14,7	14,9
Unitárius	45112	45098	55068	64494	67749	2,1	2,42	2,6	2,6	2,5
Izraelita	15606	11692	29993	53065	64074	0,8	0,63	1,4	2,1	2,4
Egyéb	893	893	432	366	611	0,04	0,05	0,2	0,0	0,0

•Első adatsor: A Partiummal együtt, második adatsor: az 1876 utáni terület (jogi népesség)

Fonás: Magyar Statisztikai Évkönyv 9. k. (1902); 19. k. (1911); Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat. 5. kötet (1907); OL F.551.³⁵

A térképes ábrázolások újabban vizuálisan is megjelenítik a Kárpát-medence keleti régiójának vallási tagoltságát. Színes térképeket közölt erről 1910-re, 1991-re és 2001-re vonatkoztatva KOCSIS Károly.¹⁶ Erdély területén ebből is szembe-tűnő a vallási homogenizálódás folyamatának előrehaladása: gyakorlatilag szinte eltűntek a száz evangélikusok tömbjei Beszterce környékén és Dél-Erdélyben, úgymond csak foltokban mutathatók ki azok a görög katolikusok, akik száz éve még jelentős területeken többségben voltak. Egyházszerkezeti térképeket is használhatónak tartok akkor, amikor a tájak, táji csoportok határaitól, ezek egyházi szerkezetekkel való kapcsolatáról van szó. Ilyen térképeket találhatunk például SEBŐK László szerkesztésében BARABÁS Béla áttekintésében a katolikus, református, unitárius egyházakról" és alkalmasint a világhálón is.¹⁷

A (csak részben) ismert vallási adatok monumentális újrendezését végezte el VARGA E. Árpád hat kötetben megjelent statisztikai művében.¹⁸ Egyszemélyes vállalkozásként fogott hozzá ahhoz, hogy az 1850-es népszámlálástól kezdve egészen az 1992-es romániai népszámlálásig egybegyűjtse, megrostálja és megyei rendben közreadja az osztrák, magyar, román népszámlálások nemzetiségi, anyanyelvi és vallási adatsorait. Ez mintegy 5300 település számbavételét jelentette. Az adatsorok teljessé és összehasonlíttatva tétele érdekében persze forráskritikára és az eredeti számadatok módosítására, összevonására, gondosan mérlegelt becslésekre is szükség volt; volt olyan adatsor is (az 1869-es felekezeti), amit a nem közölt, kéziratban maradt népszámlálási anyagból publikált. Minden kötethez részletes bevezető tanulmány is kapcsolódik, ami többek között lehetővé teszi a mai román közigazgatási rendszerben csoportosított adatok összevetését a korabeli közigazgatási egységek sze-

rinti eredeti közlésekkel. Az adatgyűjteményt térképmelléletek egészítik ki. A kötetekben foglalt teljes adatanyagot elérhetővé tette a kolozsvári Jakabffy Elemér Alapítvány szakmai keretei között BÁRDI Nándor vezetésével épülő adatbázis.¹⁹ Ez (most már évek óta) beláthatatlan lehetőségeket biztosít mindazon kutatások számára, amelyek Erdély vallási viszonyait adatszerű teljességükben is vizsgálni kívánják. A szerző a munkája során felgyűlt szakmai tapasztalatait külön tanulmánykötetben jelentette meg.²⁰

Erdély településeinek vallási adatai címmel, KEPECS József szerkesztésében a Központi Statisztikai Hivatal is két kötetes összeállítást adott közre 2001-ben; ez a magyarországi népszámlálások táblázataira alapozódik.²¹

A felekezeti együttélés életszerűbb dimenzióját a kisebb területi egységek adják. Ezekre, az egyes régiók eltéréseire vonatkozóan néhány példára hivatkozhatom. Az egyik lehetőség a statisztikai anyag elemző feldolgozása, amiben véleményem szerint az eddigiekhez képest sokkal több néprajzilag is kiaknázható lehetőség rejlik. A kezünkben lévő adatsorokból például számolhatunk megyei idősorokat. A területi átlagok ugyan elfedik a kisebb területi egységek, falucsoportok különbségeit, mégis beszédesek lehetnek. Székelyföld két mai megyéjének adatai ezt illusztrálhatják még akkor is, ha a megyék területét mai állapotukban csak 1968, a romániai megyerendezés ideje óta lehet értelmezni (de az adatok átszámítása a korábbi adatsorokból megtörtént). Szembetűnő lehet első pillantásra is a Kovászna megyei ortodox lakosság számarányának kétszeresre növekedése, a görög katolikusok felére csökkenése (amíg legálisan működhettek, 1850 és 1930 között), a római katolikusok kismértű növekedése és a reformátusok annál gyorsabb visszaszorulása. Hargita megyében hasonló és eltérő folyamatoknak egyaránt tanúi lehetünk.

2. táblázat: Kovászna megye (mai területének) felekezeti megoszlása 1850-1992(%)
Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája alapján

Év	Ortodox	Görög katolikus	Római katolikus	Református	Evangélikus	Unitárius	Izraelita	Egyéb	Baptista.	Pünkösdistá
1850	10,69	4,71	32,61	46,32	0,08	5,49		0,05		
1857	14,16	1,89	33,14	45,20	0,13	5,28	0,16	8		
1869	14,23	1,80	32,99	45,15	0,21	5,36	0,22	7		
1880	13,92	1,56	32,31	45,72	0,27	5,79	0,37	27		
1890	14,09	1,82	32,41	45,19	0,20	5,74	0,52	2		
1900	14,97	1,77	32,52	44,28	0,27	5,47	0,65	35		
1910	15,20	2,08	33,07	43,01	0,48	5,26	0,82	52		
1930	18,51	2,09	32,30	40,21	0,74	5,20	0,61	0,31	0,22	
1992	21,71	0,16	36,71	34,21	0,52	4,58	0,00	2,14	0,18	0,82

3. táblázat: Hargita megye (mai területének) felekezeti megoszlása 1850-1992(%)
Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája alapján

Év	Ortodox	Görög katolikus	Római katolikus	Református	Evangélikus	Unitárius	Izraelita	Egyéb
1850	2,4	6,4	63,4	17,0	0,1	10,7		-
1857	2,5	6,7	63,1	16,2	0,1	10,4	*	E0
1869	2,5	6,9	63,4	16,0	0,2	10,2	0,2	0,6
1880	2,2	7,3	63,8	15,5	0,2	10,2	0,4	0,4
1890	2,2	7,2	63,7	15,5	0,2	10,2	0,6	0,4
1900	2,1	7,1	64,4	15,3	0,3	9,8	1,0	
1910	1,7	7,2	65,2	14,7	0,4	9,3	1,5	→
1930	3,1	7,4	64,9	13,6	0,3	8,5	1,7	0,5
1992	13,0	0,2	65,7	12,8		7 2	*	1,1

Statisztikai adatok alapján szerkesztett, megyei vallási-felekezeti viszonyokat bemutató szemléletes jó térképeket NAGY Balázs *Székelyföld falvai a 20. század végén* c. könyvének négy kötetében találunk.⁴³ Már ezek is fényt vethetnek

belső összefüggésekre, még inkább, ha valamilyen elemzési szempont szerint rendezzük a felekezeti adatsorokat. Példa gyanánt a 20. század elején publikált születési arányszámokról szóló adatsort idézem.

4. táblázat: Élveszületések hitfelekezetek szerint Csík, Háromszék, Maros-Torda, Udvarhely és Kis-Küküllő megyében 1901-1910 között, ezer lakosra éves átlagban

	Össz.	Orto- dox	Görög katolikus	Római katolikus	Refor- mátus	Evan- gélita	Unitá- rius	Izrae- lita
Csík	39,1	26,8	36,5	39,8	35,9	27,8	45,1	37,3
Háromszék	34,5	40,5	35,6	35,8	31,0	39,4	30,6	35,3
Maros-Torda	36,4	34,2	38,0	35,2	37,6	26,3	37,3	34,4
Udvar- hely	35,4	35,2	34,1	39,5	33,7	27,1	32,3	40,8
Kis-Küküllő	35,7	36,0	37,2	32,1	37,5	31,8	34,4	35,6

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 7. köt. (1905): 166-171., Új sor. 22. köt. (1907): 172-181., Új sor. 32. köt. (1910): 172-181., Új sor. 50. köt. (1916): 228-233.

A táblázatból érdekes, további kérdések fellelésére alkalmas jelenségek mutatkoznak. Az élveszületési arányszámok összesített megyei átlagát meghaladó számadatot mindenütt találunk, ámde minden megyében más-más felekezet mutatja a legnagyobb százalékos produktivitást: Háromszékben az ortodoxok, Udvarhelyszékben az izraeliták, Maros-Tordában a görög katolikusok, Kis-Küküllőben a reformátusok, Csíkban pedig (meglepő módon) éppen az unitáriusok. Ez megingatni látszik olyan sztereotípiákat, amelyek magasabb vagy alacsonyabb gyerekszámot, népszaporulatot hétköznapi tapasztalatok vagy norma-ként előadott narratívák alapján egy-egy felekezethez kötnek. Mivel magyarázható, hogy az ortodoxok Háromszékben a legmagasabb, Csíkban viszont a legalacsonyabb élveszületési arányszámot mutatják? Hasonló eltérést láthatunk az evangélikusok esetében Háromszék, illetve Udvarhely között. A legkisebb szóródást a görög katolikusok és az izraeliták mutatják, a legnagyobbat az evangélikusok és ortodoxok. Még ha

beszámítjuk a megyénként nagyon különböző számadatokat (amelyek más-más súlyt adnak egy-egy százalékaránynak), akkor is elgondolkodtatóak ezek az adatok, és felhívják a figyelmet arra, hogy a néprajz és a statisztika, történeti demográfia alkalmasint milyen sokat mondhat egymásnak.

A statisztikai jellegű megközelítések mellett épp oly fontosak és egy részletesebb áttekintésben számításba veendőek azok a munkák, amelyek régiók, területek, népcsoportok vallási és felekezeti viszonyaira tekintettel (is) közölnek fejezeteket. A vallásilag leginkább homogénnek tekinthető egykori Csíkszékről, mely majavarárszt Hargita megye része, SZÉKELY László posztumusz megjelent monográfiáját említtem, amely a falusi áhítatfonnák alapos, részletes bemutatása.⁴⁴ Sóvidékről MADÁR Ilona írt a vallási életet bemutató könyvet, BARABÁS László pedig a népszokásokat adta közre, ami ugyancsak szoros kapcsolatba hozható a felekezeti együttélés hétköznapijaival.⁴⁵ Számos más példa említhető lenne; várat magára vagy kí-

nálkőzik egy olyan módszeres feldolgozás, amely a monográfiák, adatközlések, más szempontú elemzések anyagát a felekezeti együttélés szempontjából tudná újrahasonosítani. Itt nem is csak a vallási viszonyokat közvetlenül érintő munkákra gondolnék, hanem olyanokra is, amelyek az ünnepek és hétköznapi „profánabb” világába vezetnek. A kérdések a hétköznapi élet sűrű szövedékére irányulnak; ahogy ANDRÁSFALVY Bertalan után most már évtizedek óta beszélünk táji munkamegosztásról (amiről jelenség szinten már évtizedekkel korábban tudomása volt a néprajznak),⁴⁶ úgy érkezik el lassan az ideje annak is, hogy a felekezeti együttélés hétköznapi formáit, dinamikáját vizsgálóra vegyük. Egy ilyen kép nem egyszerűen egymás mellé állítása különböző felekezetek belső viszonyainak, hanem a kölcsönhatások, az egymásra tekintettel gyakorolt vagy éppen nem gyakorolt hétköznapi szokások, továbbá a felekezeti és interetnikus viszonyrendszerek kapcsolatának beható elemzésén alapulhatna.

Ahogy Erdély hagyományosan területi egységekre (is) tagolódik, úgy a területi egységek is településekből épülnek fel. A vallási sokszínűség nem csak települések között, hanem éppen Erdély esetében nagyon sokszor egyazon településen belül is érvényesül. Ezen a lokális szinten kínálkozik egy újabb, szinte beláthatatlan kutatási terület. Már a megjelent lokális néprajzi, helytörténeti monográfiák száma is tiszteletet parancsol; ez a szakirodalmi anyag tovább gazdagodik tanulmányokkal, adatközlésekkel, egészen újságok (ideértve az egyházi sajtót is) felekezeti viszonyokról hírt hozó tudósításaival. Ha valaki egyszer nekikezdene az interneten fellelhető adatok akár csak röpke áttekintésének, alig áttekinthető kusza egyveleg közepette találná magát. Hol, hogyan használták, használják a templomot? Milyen a vegyes házasságokból születettek vallási hovatartozása? Milyen módon változnak generációról generációra, korokhoz kötötten a felekezeti arányok egy-egy településen? Milyen tényezők állnak ezeknek a változásoknak a hátterében? Hogyan tekintenek egymásra, mekkora távolságot tartanak az eltérő felekezetek hívei, miben és hogyan mutatkozik meg a távolságtartás, mik a „semleges” területek, hol vannak a közeledés terei? Megannyi kérdés, amelyek életformákra, életvezetési elvekre, kultúrában, közösségi összetartozásban megmutatkozó magatartásmintákra mutatnak. NAGY Balázs Székelyföldről szóló könyve e téren is kiaknázható: sok olyan megfigyelést tartalmaz, amelyek ebben az összefüggérendszerben értelmezhetők.⁴⁷

1. kép. Csíkmenasági kőkereszt
(VASS Erika felvétele, 2006)

Vallás és kultúra

Alább néhány olyan téma felvetése következik, amelyek részei lehetnek egy, a felekezetek egymás közötti viszonyait, együttélését, „tűrelmi viszonyait” vizsgáló kutatásnak. Úgy vélem, hogy Erdély néprajzába ezeknek a munkáknak az elvégzése is szervesen beépülhet, s talán arra is van kilátás, hogy egy múzeumi bemutatásban valamiképpen az eredmények egy része megkap hassa az őt megillető helyet.

A különböző felekezetek keretei között más és más az *idő* szemlélete, amit legplasztikusabban a naptár fejez ki. Nem véletlen, hogy régi kalendáriumokban egymás melletti oszlopokban közlik az esztendő rendjét vallások szerint. Köztudott, hogy a szentek ünnepei szerves részei az ortodox és a katolikus hagyománynak, és nem részei a protestánsnak. Ami piros betűs ünnep az egyik közösségben, az hétköznapi a másikban. A szentek ünnepei is eltérnek a nyugati és keleti egyházban, és a görög katolikusoknál is más a helyzet. Vannak területi különbségek is, a helyi egyházi naptár mindig kiegészíti az általános római kalendáriumot. Máskor kezdődik az egyházi év a keleti és a nyugati keresztény hagyományban: nyugaton advent első vasárnapjával, keleten szeptember elsejével. Mások a böjti fegyelem

2. kép. Harangláb ((VASS Erika felvétele, 2006)

időszakai. Mások a munkatilalmak, az időpontokhoz fűződő hiedelmek, más a védőszentek szerepe. Más és más a 16. századi Gergely-féle naptárreform átvételének az ideje; ismert, hogy a naptárreform körüli vita különösen Németországban mérgesedett el a 16-17. században, de erdélyi naptárvitáról is tudunk. E kérdésből még a 20. században is adódtak felekezeti villongások, mert a Julián-naptárhoz ragaszkodó ortodoxok önazonosságuk feladását látták a nyugati időszámítás átvételében.* Romániában a Julián-naptárt véglegesen csak 1927-ben adták fel.

Az idő szemlélete nemcsak az esztendő rendjében érvényesül. Az, hogy vallási értelemben mikor van az „időszámítás” kezdete, szintén kisé eltér felekezetenként. Nem tagadható, hogy a protestáns tradícióban mintegy zárójelbe kerültek a keresztény hagyománynak a 16. századot megelőző időszakai. A katolikus tradícióban erős határpontot jelentett az újkorban a tridenti zsinat, de távolról sem olyan erősét, mint a protestánsoknál a reformáció: a saját történet részeként tartották számon továbbra is a középkori szenteket, a patrisztikus kor egyházatyáit. Az ortodox egyházakban erősebb a belső folytonosság, még ha ennek tudata talán nem is mindig látszik. Az ikonok mindenesetre törés nélkül visznek tovább kora középkon ikonográfiái mintákat; ilyenfajta foly-

tonosságot sem a meg-megújuló stílusváltásokon keresztülhaladó katolikus hagyományban, sem a protestánsok képeket nélkülöző templomaiban nem tapasztalhatunk.

Felekezetek szerint eltér és más-más módon fejeződik ki a vallás alapvető fogalma, a *szent*. Más a szent szó, a szent cselekmény, a kép, a tér, az épület katolikus, protestáns, ortodox hagyományokban. Mások szent tárgyai, helyei, könyvei, képei a többiek számára lehetnek ugyancsak tiszteletre méltóak, noha a saját tradíciójukban ezek nem számítanak szentnek. A tisztelet közvetítője lehet a személyes jó viszony, a másokkal közös sors, ahogy pl. evangélikusok is kitesznek olykor ortodoxoktól származó szentképeket a házuk falára.⁴⁹ Máskor azonban közömbösek, vagy egyenesen zavaróak, mások szent dolgai, amit akár ellenérzéssel, ellenséges érzülettel is fogadhatnak. Erdélyben, a vallási türelem hazájában különösen gazdagon fejeződnek ki ezek a viszonyrendszerek. Templomok elvétele, visszavétele mindig együtt járt a képek, szobrok, a berendezés átrendezésével, sokszor tűzre kerülésével, pusztulásával, máskor csak egyszerű „újraszente-lésével”. A terek körüli szimbolikus térfoglalási akciók, jeles helyek vallási tartalommal, jelekkel való megjelölése évszázados múltra megy vissza. E téren már az is néprajzi kutatás tárgya lehet(ne), mit és hogyan tudnak az egymás szoros közelségében élők egymás szent fogalmairól.

Szórványos tapasztalataim azt mutatják, hogy a szomszédok közt van, lehet egy felületes ismeret, ami a hétköznapi életben körülbelül arra elég, hogy ne legyenek ütközések (ahogy a nagyvárosban a járdán szembejövőt is ki tudjuk kerülni anélkül, hogy jobban megnéznénk, kinek is nem akarunk nekimenni); de ritka a mélyebb, gazdagabb ismeret. Hogy alakul ez át vegyes házasságok folytán? Egymás istentiszteleteire eljánni alkalmasint könnyű lehet, még egymás énekeit is meg lehet tanulni; kérdés, hol húzódnak az otthonosság érzésének határai a szent kifejeződési formáival kapcsolatban? Meddig tartanak a befogadás gesztusai, hol kezdődnek a kinézés, kivetés, kinevetés mozdulatai? Moldvában a falusiak megjegyzik azt az idegent, aki térdhajtás, keresztvetés nélkül megy be egy templomba. Meddig tartson az alkalmazkodás idegen környezetben anélkül, hogy a saját hagyományt valaki belülről is feladná?

Más és más vallási kultúrákban más és más az égi és földi szférák közötti közvetítők szerepe, megítélése. Már születtek tanulmányok, amelyek

a román papnak a magyar falusiak közötti szerepéről szólnak, főként a hiedelemrendszer keretei között.⁵¹ LÉSTYÁN Ferenc 1838-ból idézi (SZABÓ T. Attilára hivatkozva) a következő sorokat Vasasszentegyedről (volt Szolnok-Doboka vm.): „a szentegyedi magyarok egy része magasabb rendűnek tartotta a görög katolikus román pap vallását, mert a reformátusoknak se püspökük, se papjuk, csak prédikátoruk van, vizet se tudnak szentelni”.⁵¹ Ezek kétségkívül fontos lépések, de csak a kezdetet jelentik. Mit és hogyan jelent a református lelkész a katolikusoknak, a ferences szerzetes a protestánsoknak, a román görög katolikusoknak, az ortodoxoknak, hol helyezik el a remetét, a püspököt, az apácákat a saját egyéni és közösségi mentális térképeiken az eltérő közösségek?⁵² Meddig és hogyan veszik komolyan, mettől és meddig lehetséges félni tőle, csúfolni, miféle történetek vannak róluk forgalomban?

A szent cselekmények kitüntetett szerepet játszanak minden vallásban. A felekezetek *kultuszformái*, az ünnepek megülésének rendje, a liturgia, az istentisztelet köznapi és ünnepi formái mindmegannyi része a felekezetekhez kötött ismeretszerkezeteknek. Milyen énekeket, imákat, mozdulatokat tanul meg vallásba való belenevelődése folyamán a felnövő fiatal? Mit hagy el ezekből felnőttkorában, mit tart meg? Mire emlékszik, mihez tér vissza öregebb korában? Mire neveli saját gyerekeit, unokáit? Hogyan tekint mások énekeire, imáira, mozdulataira, mit vesz át belőlük, mire néz idegenkedve a kultuszformák közül? Mik a kultuszformák ismeretének forrásai és „őrzőhelyei”? Mi a szerepe az énekeskönyveknek, zsoltároskönyveknek, mik azok, amelyek csak egy hivatásos egyházi vezetőréteg kezében fordulnak meg, és mi kerül a köznép kezébe is? Lehetségesek-e közeledések ezeken a területeken? Meddig számítanak „eretnekségnek” a másik felekezet kultuszformái? Megint csak nem annyira a hivatalos egyházi álláspontokról lenne szó egy ilyen tematikájú kutatásban, hanem arról, mit és hogyan tudnak, élnek meg a köznapi közösségek. Egyszerű példaként kínálkozik az úrvacsora/eucharisztia kérdése, amely körül évszázadokon át annyi vita folyt felekezetek között, hogy az mind a mai napig voltaképpen meggátolta az eucharisztikus közösséget ortodoxok és katolikusok között éppúgy, mint katolikusok és protestánsok között.

Az eddigiekhez szorosan kapcsolódik a *szimbólumok rendszere* az egymás közelében élő fele-

kezetek körében. A legszembetűnőbbek a templomokon kapnak helyet: a kereszt számos eltérő formája, a csillag, a kakas, és aztán a többi számtalan formája. Minden felekezetnek megvannak a maga sajátos ikonográfiai rendszerei. Erdélyben itt megint csak felekezetek közötti és egyúttal nemzeti közösségek közötti határokat és hatásokat kell tekintetbe venni. Zászlók a búcsújárók kezében és templomokban, szentek arcképei az ortodox és görög katolikus templomokban, az otthonokban, a szent sarkokban, az imakönyvekben, s a sort hosszan folytathatnánk.

Mik a szimbólumképzés dinamizmusai az eltérő felekezeti közösségek körében? Hogy hatnak ezek, hogy változnak meg a vallási viták idején, majd később a szekularizáció, a modernizáció, a vallási reneszánsz következtében? Hogyan ürül ki vallási tartalma szimbólumoknak, hogyan profanizálódnak, s milyen hatással van ez a tradicionális szimbólumhasználatot tovább éltető közösségek tagjaira? (Gondoljunk csak az autók visszapillantó tükrein fityegő rózsafüzérekre, a fülbevalóként használt keresztekre és Dávid-csillagokra stb.) Meddig teremt egy-egy szimbólum használata közösséget, meddig kelti fel az ismerősség, otthonosság érzetét, és mikor válik mások számára idegen-né, érzékeihetetlenné, bosszantóvá, vérig sértővé? Hogyan hidalhatok át az ilyen eredetű konfliktusok? Milyen megoldási minták alakultak ki a vallási türelem erdélyi köreiből ezzel kapcsolatban? TÁNCZOS Vilmosnak a folklór szimbólumok feltárása, leírása, rendszerezése terén újabban úttörő kezdeményezései vannak, de ő elsősorban az egyetemes, a vallási közösségeken túlnyúlóan érvényesülő közös nyelvre és a folklór alkotásokra figyelt.⁵³ Törekvését felekezeti közösségek világára vonatkoztatva lehetne továbbvinni.

Az *erkölcsi rend* fenntartása a vallási közösségekben évszázadok óta kialakította a maga megszokott formáit, s ezek a fonnák folyamatosan változnak, lényegében enyhülnek az utóbbi két évszázad során. A köznapok erkölcsisége terén az egyházak különböző mértékben érezték illetékesnek magukat, és az is változott, ahogy az emberek ezt a normarendszer betartására irányuló törekvést fogadták és elfogadták. A modernizációt megelőző időkben protestáns közegben ismert szokás volt az egyházkövetés, a közösség normarendszerét megsértők részéről a nyilvános bocsánatkérés és büntetés. ILLYÉS Endre klasszikus könyve óta a téma újra meg újra fölmerül modernebb szövegösszefüggésekben is.⁵⁴ KISS Réka a küllői református egyházmegye idevágó 17. századi iratanyagát ku-

tattá és elemezte szakdolgozatban, majd tanulmányokban,⁵⁵ a szokás erdélyi továbbélésére 20. századi példák is vannak. BARABÁS László (részben mások kutatásaira alapozva) hozott példákat arra, hogy az egyházkövetés szokása (elsősorban a paráznság, a korhelykedés, a nyilvános botrányokozás bűnében elmarasztalhatókkal szemben) szinte a mai napig fennmaradt.⁵⁶ Katolikus környezetből is vannak források az egyházfegyelemre vonatkozóan; nemcsak a canonica visitatiók anyagára gondolhatunk, hanem azokra a jelentésekre is, amelyeket a püspökök küldtek Rómába egyházmegyéjük helyzetéről, s amelyekben nemcsak anyagi és lelki természetű témák fordultak elő, hanem a hétköznapi életre vonatkozó megfigyelések is.⁵⁷ A normakövetés betartásának kérdése persze a régi szokásformák elmúltával is él és további kutatásra vár. NAGY Olga metaforájával élve „a törvény szorításában” élő paraszti társadalom

bizonyosan továbbvisz olyan kötöttségeket a normákban és ragaszkodásokat a kötöttségekhez, amelyeknek eredete a rendi társadalom korszakára nyúlik vissza.⁵⁸

Az egyes felekezeti közösségek körében élő *műveltségeszmény* és az ebből fakadó művelődési törekvések talán a legismertebbek a történettudomány és a művelődéstörténet feltáró munkájának köszönhetően. Számos idevágó téma között kutatták az iskolákat, a felekezetekhez tartozó nyomdákat, az egyetemjáró erdélyi diákokat, a társadalmi emelkedésnek a műveltséghez kapcsolódását, az írástudás és íráshasználat mértékét, a könyves műveltség terjedését.⁵⁹ Mindez alighanem biztos alapokat jelenthet egy olyan kutatási törekvéshez, amely ezeket a témaköröket a hétköznapi élet, a felekezeti közösségek összehasonlító perspektívájában helyezi el.

Végezetül a különböző felekezetek legtágabb értelemben vett *hétköznapi élete* lehet kutatás tárgya. A falusi, mezővárosi és városi paraszti és polgári rétegek életének évszázadok óta természetes része volt a lokális egyházi közösségek, a plébániák, parókiák, gyülekezetek életének megszervezése. Az egyháztörténet révén sokat tudunk minderről, a néprajz pedig olykor betekintést engedett abba, mi módon vált részévé a szabályok meghozatala, betartása és betartatása a helyi közösségek belső kapcsolatrendszerének. Ide tartozik a gyülekezetek életének anyagi értelemben vett megszervezése is, a kepe fizetése, az egyházak világi tisztségviselőinek szerepe, tekintélyi viszonyok, a szótértés és az érdekérvényesítés módjai, terepei. Mit és milyen áldozatok árán tartanak fenn, építenek újjá, mit engednek romlani, pusztulni az egyházak javai közül, beleértve a templomokat, temetőket, út menti kereszteket, kápolnákat - mind kutatásra váró kérdések, alighanem sokaknak adnak még értelmes feladatokat. Ahogy BINDER Pál *közös múltunk-xéA* beszélt, amikor románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről

írt könyvet,"^o úgy lehetne ilyenfajta közös múltról többet feltárni ortodoxok, reformátusok, katolikusok, evangélikusok, unitáriusok, izraeliták és más vallási közösségek együttéléséről is.

Végül

Azt remélem, hogy sikerült érzékeltetnem a vallási, felekezeti dimenzió fontosságát, érdekességét, emberi életeteket és kulturális sokszínűséget alakító erejét. Az erdélyi tájegységek nagyközönység számára való bemutatásának tervezése és megvalósítása során az alkotók és szervezők bizonyára megtalálják a módját annak, hogyan lehet olyan kutatásokat lebonyolítani, amelyek mindezeket az összefüggéseket érzékelhetővé és érzékeltethetővé teszik az érdeklődő kívülállók szemében is. így lehet bízni abban, hogy egy megvalósuló „tájegység” nem csak a távoli régiség, a nosztalgikus magyarságtudat iránti vonzalom táplálója lesz majd, hanem olyan ismeretek közvetítésére is vállalkozik, amelyek révén ki-kí érdeklődő az önismeret magasabb fokára is eljuthat.

JEGYZETEK

1. POSZLER György 2002.
2. FERRARI, Silvio 1996.
3. DANIEL, Krystyna-DURHAM, Cole W. 1997. 5.
4. BENCE György 1994. 119.
5. GÁSPÁR Csaba 1999
6. SZIGETI Jenő 1994; 1996.
7. TÓTH Zoltán 2000. 113.
8. TÓTH Zoltán 2000. 116.
9. LÁSZLÓ Dezső 1929; BENEDEK Fidél 2002.
10. MOHAY Tamás 2005.
11. SZABÓ Árpád 2007.
12. BARABÁS Zoltán et al. 1992.
13. SZÉKELYI Mária et al. 1999.
14. ÁBRAHÁM Barna 1999.
15. BENDA Kálmán 2004.
16. SZENTIVÁNYI Sándor 1964. 155.
17. TÖRÖK Tamás 1993. 49-50.
18. SZEKFŰ Gyula 1935. 2.
19. TÖRÖK Tamás 1993; NYIREDY Szabolcs 1994.
20. BARTA Gábor 1986.; KÖPECZI Béla 1989. 253-258.
21. BARTA Gábor 1986. 39.
22. BARTA Gábor 1986. 41.
23. BALÁZS Mihály 2000. 23.
24. BALÁZS 2000. 29.
25. BENDA Kálmán 1993. 4.
26. BARTA Gábor 1986. 40.
27. BENDA Kálmán 2004. 67.
28. VÁRKONYI Ágnes 1994. 61.
29. MAGYARI András 2004.
30. LÉSTYÁN Ferenc 1992.
31. LÉSTYÁN Ferenc 1992. 24.
32. KÓSA László 1999.
33. BENDA Kálmán 2004. 71.
34. BARTALIS János 2001.; CSIHA Kálmán 1992.; LÉSTYÁN Ferenc 2003.
35. Eredeti: KÖPECZI Béla 1986. 1572.
36. KOCSIS Károly 2005. 13., 18., 22. tkp.
37. BARABÁS Béla 1990. 102., 105., 108.
38. Pl. unitárius egyházokról: www.unitarius.com
39. VARGA E. Árpád 1998-2002.
40. <http://www.varga.adatbank.transindex.ro>
41. VARGA E. Árpád 1998.
42. KEPECS József 2001.
43. NAGY Balázs 1998-2006.
44. SZÉKELY László 1995.
45. MADÁR Ilona 1998.; BARABÁS László 1998.
46. ANDRÁSFALVY Bertalan 1978.
47. NAGY Balázs 1998-2006.
48. DOMOKOS Veronika 2004.
49. MOHAY Tamás 2004.
50. KESZEG Vilmos 1996.; KOMÁROMI Tünde 1998.; CZÉGÉNYI Dóra 2004.
51. LÉSTYÁN Ferenc 1996. II. k. 44.
52. Egy példa a csíksomlyói remetével kapcsolatban: SAJÓ Tamás-TEMPLOM Kata 1993.
53. TÁNCZOS Vilmos 2006.
54. ILLYÉS Endre 1941.
55. KISS Réka 2004.
56. BARABÁS László 2000. 16-36.
57. VANYÓ Tihamér 1933.
58. NAGY Olga 1989.
59. JAKÓ Zsigmond 1976.; JAKÓ Zsigmond-JUHÁSZ István 1979.; HOCHBAUER Gyula et al. 1994.; MUCKENHAUPT Erzsébet 1999.
60. BINDER Pál 1982.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY Bertalan
1978 *A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata.* Ethnographia LXXXIX. 231-2.
- ÁBRAHÁM Bama
1999 *Az erdélyiségtudat változatai.* In: Kötődések Erdélyhez (szerk.: L. BALOGH Béni). Tanulmányok. 125-136. Tatabánya
- BALÁZS Mihály
2000 *A vallási tolerancia gondolata Kelet-Közép-Európában a XVI. században.* In: Mihály napi közzöntő. íráskor Ilia Mihály születésnapjára (szerk.: SALY Noémi). 23-34. Szeged
- BARABÁS Béla
1990 *Egyházak.* In: Hetven év. A romániai magyarság története 1919-1989 (szerk.: DIÓ-SZEGI László-R. SÜLE Andrea). 100-109. Budapest
- BARABÁS László
1998 *Forog az esztendő kereke.* Marosvásárhely
2000 *Kapun belül, kapun kívül.* Marosvásárhely
1992 *Erdélyi egyházaink évszázadai.* Bukarest
- BARTA Gábor
1986 *A XVI. századi erdélyi vallási türelem kérdésehez.* In: Hungaro-Polonica (szerk.: KISS Gy.Csaba-KOVÁCS István). Tanulmányok a magyar-lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára. 37—43. Budapest
- BARTALIS János
2001 *Halálra ítélve. Erdélyi ferencesek története 1949-1989-ig.* Déva.'
- BENCE György
1994 *A vallási semlegesség határaitól.* Világosság. 35. 5-6., 118-128.
- BENDA Kálmán
1994 *Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság.* Erdélyi Múzeum LVI. k. 3-4. füzet. 1-4.
2004 *Lelki megbékélés vagy politikai kiegyezés? A felekezeti együttélés a 15-17. századi Magyarországon.* In: A nemzeti hivatástudat nyomában. 64-72. (eredeti: *Café Babel* 1993. 7. 9-15.) Budapest
- BENEDEK Fidél
2002 *A Szent István Királyról nevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány története I. (1440-1640).* In: Az erdélyi ferences rendtartomány. I. k. 7-205. (Szent Bonavenmra-Új Sorozat 23.) Kolozsvár
- BINDER Pál
1982 *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről.* Bukarest
- CZÉGÉNYI Dóra
2004 *A román pap alakja egy szilágysági közösség hiedelemrendszerében.* In: Áldás és átok, csoda és boszorkányság (szerk.: POCS Éva). 382-394. Budapest
- CSIHA Kálmán
1992 *Az Erdélyi Református Egyházkerület helyzete 1944-től napjainkig.* In: Erdélyi egyházaink évszázadai. 173-184. Bukarest
- DANIEL, Krystyna-DURHAM, W. Cole
1997 *A vallási azonosságtudat mint a nemzeti identitás összetevője.* Fundamentum, 1.évf. 2. sz. 5-21. (Ford. SZÉCSÉNYI Endre)
- DOMOKOS Veronika
2004 *Vallási tradíció és etnikai törésvonalak Kárpátalján.* In: Motogoria (szerk.: A. GERGELY András-KEMÉNY Márton). Tanulmányok Sárkány Mihály 60. születésnapjára.. MTA Politikai Tudományok Intézete. 21-33. Budapest
- FERRARI, Silvio
1996 *Az új bor és a régi hordó. Tolerancia, vallás és jog a mai Európában.* Beszélő 1.évf. 4. sz. 58-64. (Ford. NEMÉNYI László)
- GÁSPÁR Csaba László
1999 *A vallásszabadságról római katolikus nézőpontból* Fundamentum. 3. évf. 2. sz. 105-116.
- HERMANN Gusztáv
1993 *Székeludvarhely művelődéstörténete.* Bukarest
- HOCHBAUER Gyula-VERES Melinda-FARKAS Gyula (szerk.)
1994 *Magyar iskolák a Kárpát-kanyarban.* Hétfalusi Művelődési Társaság, Sácele
- ILLYÉS Endre
1941 *Egyházfegyelem a magyar református egyházban XVI-XIX. sz.* Debreceni Debrecen
- JAKÓ Zsigmond
1976 *Írás, könyv, értelmiség.* Bukarest
- JAKÓ Zsigmond-JUHÁSZ István
1979 *Nagyenyedi diákok 1662-1848.* Bukarest
- KEPECS József
2001 *Erdély településeinek vallási adatai 1880-1941.* Budapest
- KESZEG Vilmos
1996 *A román pap és hiedelemköre a mezősgéi folklórban.* Ethnographia 107. 335-369.
- KISS Réka
2004 *Egyház és közösség a 17. században a Kükküllői Református Egyházmegye iratai alapján.* In: Múlt és jelen. Tudományos konferencia a Pécsi Tudományegyetem Néprajz Tanszékének 10 éves jubileumán 2001. szeptember 17-18-án (szerk.: PÓCS Éva). Pécs 83-101. Budapest
- KOCSIS Károly
2005 *Délkelet-Európa térképekben.* MTA Földrajz-

- tudományi Kutatóintézet. Budapest
- KOMÁROMI Tünde
1996 *Rontásformák Aranyosszéken. A gyógyító román pap. Néprajzi Látóhatár V. 87-98.*
- KÓSA László
1999 *Vallások és etnikumok hazája: Erdély. In: Kötődések Erdélyhez (szerk.: L. BALOGH Béni). 17-26. Tatabánya (Eredeti: Limes Tudományos szemle. 1996/3. 13-19.)*
- KÖPECZI Béla (főszerk.)
1986 *Erdély története I-III. Budapest*
1989 *Erdély rövid története. Budapest*
- LÁSZLÓ Dezső
1929 *Az erdélyi református egyház története.*
- LÉSTYÁN Ferenc
1992 *A gyulafehérvári római katolikus megyéspüspökség. In: Erdélyi egyházaink évszázadai. 5-55. Bukarest*
1996 *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai. Kolozsvár*
2003 *Erdélyi Szibéria. Gyulafehérvár*
- MADÁR Ilona
1998 *A Sóvidék vallásosságáról. Marosvásárhely*
- MAGYARI András
2004 *Az erdélyi katolikus püspökség helyreállításának körülményei a XVIII. század elején. In: Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára (szerk.: PÁL Judit-SIPOS Gábor). Erdélyi Múzeum-Egyesület. 301-308. Kolozsvár*
- MOHAY Tamás
2004 *Szentképek a falon: Hagyományok és nemzedékek. In: Az idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. III. kötet. 7-32. Budapest*
2005 *Egy ünnep alapjai: a csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban. Keresztény Magvető 111. évf. 2. sz. 107-134. Budapest*
- MUCKENHAUPT Erzsébet
1999 *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Budapest-Kolozsvár*
- NAGY Balázs
1998 *Székelőföld falvai a XX. század végén. I. Háromszék, Kovászna megye. Budapest*
2000 *Székelőföld falvai a XX. század végén. II. Csík-, Koszon- és Gyergyószék, Hargita megye. Budapest*
2003 *Székelőföld falvai a XX. század végén, III. Udvarhelyszék, Hargita megye. Budapest*
2006 *Székelőföld falvai a XX. század végén. IV. Marosszék, Aranyosszék. Budapest*
- NAGY Olga
1989 *A törvény szorításáiban. Budapest*
- NYIREDY Szabolcs (id.)
1994 *Erdély dicsőségéről - 425 év távlatából. Iskolakultúra . 4. évf. 4. sz. 70-76.*
- POSZLER György
2002 *A vesztesek?! Borús töprengések erdélyi ügyekben. Korunk 3. folyam 13. évf. 6. sz. (forrás: <http://www.korunk.org>)*
- SAJÓ Tamás-TEMPLOM Kata
1993 *Habemus eremitam 2000. 1993. szeptember. 47-53.*
- SZABÓ Árpád
2007 *Mindenben szeretet. Szabadság (Kolozsvár) XIX. évf. 119. sz. május 25. 3., ugyanez: Háromszék 5082. sz. 2007. május 26. 5.*
- SZÉKELY László
1995 *Csíki áhítat. A csíki székelők vallási néprajza. Budapest*
- SZÉKELYI Mária-CSEPELI György-ÖRKÉNY Antal-CSERE Gábor
1999 *Dunáinak, Oltnak egy a hangja? Román és magyar nemzeti látésszövegek Erdélyben. In: Kötődések Erdélyhez (szerk.: L. BALOGH Béni). Tanulmányok. 315-336. Tatabánya*
- SZEKFÜ Gyula
1935 *A vallási türelem és a hazai puritánizmus. Theologia II. k. 4. sz. 303-314.*
- SZENT-IVÁNYI Sándor
1964 *A magyar vallásszabadság. American Hungarian Library, New York*
- SZIGETI Jenő
1994 *A vallási kisebbségek elfogadásának etikai problémái. Lelkipásztor. 69. évf. 5. sz. 188-190.*
1996 *A vallásszabadság és a tolerancia etikája. Partium. 4. évf. dec. 47-51.*
- SZÖGI László
2006 *Az egyetemjárás jelentősége a magyar egyházi és világi értelmiség képzésében a középkortól a 19. századig. In: Találkozások Várszegi Asztrik pannonhalmi főpát hatvanadik születésnapjára (szerk.: SÜLYÖK Elemér-VARGA Mátyás). 207-220. Pannonhalma*
- TÁNCZOS Vilmos
2006 *Folklórszimbólumok KJNT-BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár*
- TÓTH Zoltán
2000 *Távlati kép a magyar parasztságról. In: Magyar néprajz VIII. Társadalom, (főszerk.: PALÁDI-KOVÁCS Attila, szerk.: SÁRKÁNY Mihály-SZILÁGYI Miklós). 67-116. Budapest*
- TÖRÖK Tamás
1993 *Torda. H ítel 6. évf. 3. sz. 47-51.*
- VANYÓ Tihamér
1933 *Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről 1600-1850. Szerző kiadása. (Olaszországi magyar oklevéltár II.)*
- VARGA E. Árpád
1998 *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok. Budapest*
1998-2002 *Erdély etnikai ésfelekezeti statisztikái 1-6. Csíkszereda, Teleki László Alapítvány, 1. Budapest*
- VÁRKONYI Ágnes, R.
1994 *„Rólad szól a mese. " Liget. 7. évf. 1. sz. 60-65.*

Tamás Mohay

TRANSYLVANIA, HOME OF RELIGIOUS VARIATION AND TOLERANCE

Transylvania was the first country in Europe where the peace of the four Christian denominations was secured by law in 1568. This act prevented a serious conflict between religious communities. The tradition of religious tolerance was part of Transylvanian consciousness for centuries. The first part of the paper raises questions concerning this tradition. Is it possible to create a denominationally common picture of history by the legal emergence of religious tolerance and its operation in everyday life till as late as the 20th century?

The second part supervises the sources and problems of research concerning religious variation at a general, regional and local level. The third part of the paper sets questions about the appearance of variation in everyday life; the different apprehensions and practices of time, the notion of Saint, cult forms, and system of symbols, maintenance of moral order, civilization ideal and everydayness open up new possibilities of research both in case of reading specialized literature and in case of field work.

Tamás Mohay

SIEBENBÜRGEN, LAND DER KONFESSIONELLEN VIELFALT UND TOLERANZ

Siebenbürgen was das erste Land in Europa, wo ein Gesetz im Jahr 1568 den Religionsfrieden zwischen den 4 christlichen Konfessionen sicherstellte. Damit wurden ernsthafte Konflikte zwischen den Glaubensgemeinschaften verhindert. Die Tradition der konfessionellen Toleranz spielte im Gemeinsinn in Siebenbürgen Jahrhunderte lang eine bedeutende Rolle. Der erste Teil des Aufsatzes wirft Fragen im Zusammenhang mit dieser Tradition auf. Ob es möglich sei, mit dem Entstehen des Gesetzes über konfessionelle Toleranz und dank seines Wirkens im Alltagsleben bis zum 20. Jahrhundert ein vom Gesichtspunkt der

Konfessionen aus ein "gemeinsames" historisches Bild zu gestalten? Der zweite Teil gibt einen Überblick über die Quellen und Probleme auf allgemeiner, regionaler und lokaler Ebene, die die Erforschung der konfessionellen Vielfalt ermöglichen. Der dritte Teil befasst sich mit der Präsenz der religiösen Vielfalt im Alltag: die unterschiedlichen Ansichten und Praktiken in der Auffassung von Begriffen, wie die Zeit, das Sakrale, die Kultformen, das System der Symbole, das Aufrechterhalten der Moral, das Bildungsideal sowie die Alltäglichkeit eröffnen neue Möglichkeiten im Bereich der Aufarbeitung der Fachliteratur und der Feldarbeit gleichermaßen.